

Verrocchio műhelye és Jézus megkeresztelése

Gyermekkorom meghatározó filmélménye volt az 1971-ben készült, Leonardo életét bemutató 5 részes olasz TV-filmsorozat. Renato Castellani rendezésében ott láttam megelevenedni Verrocchio műhelyét, én akkor a Török Pál utcai Művészeti Szaközépfiskolába jártam, a korosztályom népesítette be Verrocchio műhelyét, nagyon közel állt hozzánk ez a világ, mint a szivacs ittuk be minden jellemzőjét. A film zenéje, Roman Vlad alkotása, pedig valósággal elvarázsolt mindenkit, rávilágítva a máig legzeneibb képzőművész életművére, az *Utolsó vacsora*hoz hasonló harmónia, ami a kompozícióban, mozdulatokban és színekben megnyilvánul, ma is utolérhetetlen. A vízszintesen elterülő középrészben, ha a fejek és kézfejek elhelyezkedését nézzük, kiegészítve a taglejtések íveivel, szinte zenei partitúrát látunk, ahol mind ezekből életre kelnek a dallamok. A festmény romos állapotában is olyan zenei harmóniát sugároz, mintha egy recsegő, pattogó lemezen hallgatott Bach korál, vagy Mozart valamelyik éteri műve.

„Andrea Verrocchio műhelye tipikus XV. századi firenzei alkotóműhely (bottega) volt: egyfelől reneszánsz művészeket képzett, másfelől jövedelmező vállalkozás volt. A művészinasok egy elismert mester vezetésével szüntelenül dolgoztak különféle összetett feladatokon, például freskóciklusokon. A tanoncok általában tízéves gyerekként álltak be a műhelybe. Az első év alapvető technikai ismeretek elsajátításáról szólt. Kezdetben gyakorlatilag csak rajzoltak: tollal fehér, vagy temperával színes papírra. A képzés nem elméleti tudást adott, hanem olyan készségeket fejlesztett, amelyeknek segítségével a tanítványok a lehető legrövidebb idő alatt képessé válhattak arra, hogy mesterük mellett teljes értékű segédként dolgozzanak. A reneszánsz műhely másik sajátossága az interdiszciplinaritás volt: nem szakosodtak, hanem minden mesterséget – a rajzolást, a festést, a metszetkészítést, a szobrászatot és az ötvöséget – egyaránt kitanulták.”¹

Leonardo viszonylag későn, 16 évesen lett Verrocchio segédje, és 20 évesen, Peruginóval egy időben vált mesterré. 1468-ban, tehát amikor bekerült Verrocchio műhelyébe, már a város ifjú ígéretei közt említi meg mindkettőjüket Raffaello apja, Giovanni Santi, aki Urbino grófjával, Federico da Montefeltróval Milánóból utazott Firenzébe.² „Isteni festőknek” nevezte őket, pedig Leonardo talán csak épp megszokta helyét a Verrocchio műhelyében. Perugino egyes források szerint egyidős volt Leonardóval, mások szerint néhány évvel idősebb volt nála, az utóbbi az elfogadottabb, valamivel korábban került Verrocchiohoz, mint Leonardo.

Verrocchio műhelyében a közös munkavégzés, a munkamegosztás részletei azonban nem teljesen ismertek, mire terjedt ki a mester, mire a tanítványok hatásköre.

Mekkora önállóságot biztosított Verrocchio egy nagyobb közös megbízásban a tanítványainak? Volt-e köztük specializálódás, pl. aki az arcokhoz, a kezekhez, az anatómiához, a tájképi, vagy az architektúrális háttérhez, a színharmóniákhoz, a perspektívához, a mintázáshoz vagy a kőfaragáshoz jobban értett a többiekénél? Egy-egy közös mű kompozíciója vajon a mester hatáskörébe tartozott-e?

Az utóbbi kérdést azért kell feltenni, mivel létezik egy Peruginónak tulajdonított rajz a Washingtoni Nemzeti Művészeti Galériában, 1475 körülre datálva, amelyik a firenzei San Salvi kolostor számára készített *Jézus megkeresztelése* festmény vázlatának tekinthető (1-2. kép). Az oltárképet 1475-78 közöttire keltezik, de vannak, akik szerint 1470-75, 1472-75, 1473-78 között készült. Perugino ezekben az években már nincs Firenzében, valamint a washingtoni rajz stílusa, szemlélete is felvet eddig el nem hangzó kérdéseket.

1. kép – Perugino: *Jézus megkeresztelése* (Washington Nemzeti Művészeti Galéria) 1475 körül;
2. kép – Verrocchio: *Jézus megkeresztelése* (Firenze Uffizi Képtár) 1475-78³

A rajzon Jézustól balra ugyanúgy látható a két angyal, mint a későbbi festményen (3-4. kép). Ezen kívül, kétoldalt, a tájképi háttér motívumaiban is hasonlóság fedezhető fel (6-9. kép). A balról és jobbról záró sziklaszirtek közt elterülő tájban is rokonság figyelhető meg. A két főalak azonban részben más. Jézus ugyan kontraposztban áll mindkettőn, a testsúlya a festményen átkerült a másik lábára. A rajzon Keresztelő Szent János is kontraposztban áll, a festményen előrelépő mozdulatban látható. János és Jézus lábmozdulata a festményen a rajzhoz képest felcserélődik. A rajz utal az evangélium soraira is, Jánosnál nagyobbnak mutatja Jézust: „Én csak vízzel keresztelek, hogy bűnbánatra indítsalak benneteket, de aki a nyomomba lép, az hatalmasabb nálam.”⁴ Később Perugino a két alaknak ezt az egyenragú dialógusát ismétli meg minden hasonló témájú kompozícióján (11. kép – Vatikán Sixtus kápolna, Bécs Kunsthistorisches Museum, Perugia Galleria Nazionale dell’Umbria). Mindez persze épp azt bizonyítaná, hogy a Verrocchio műhelyében készült oltárkép kompozíciós szem-

pontból hozzá köthető. Csakhogy a már említett rajzi stílus- és szemléletmód ezt nem támasztja alá. Perugino ugyanis sokkal szárazabban, szinte pedáns módon rajzolt, „halott” körvonalakkal fogva meg a figuráit. Rajzai síkban maradnak, nagyon kevésbé tudják érzékeltetni a teret.

Azonban Verrocchio is másként rajzolt. Nála is fontos a vonal, a precizitás, azonban ötvös múltjából adódóan tisztán érzékeli, és érzékeltetni is tudja a teret. A washingtoni rajz azonban olyan képlékenységet, a szellem gomolygásának olyan párlatát mutatja fel, ami sem Peruginónál, sem Verrocchiónál nem található, Leonardo „teremtő” rajzi jellemzői köszönnek azon vissza. A gondolkodás, a töprengés, az intuíció, a rögtönzés és a lélekjelenlét szétbogozhatatlan együttese egy Leonardo rajz, mai fogalommal egyszerűsítve mindezt: a kreativitás jelenléte uralja azokat.⁵ Leonyid Batkin a *Sziklás Madonna* kapcsán jegyzi meg Leonardo ábrázolásmódjáról, hogy nem állóképben gondolkodik, hanem mindig sajátos folyamatot jelenít meg.⁶ A bátor alkotókészség felszabadítása párosul a szellemi koncentráció hihetetlen csúcaival, és ezzel együtt a rend és a tökéletes harmónia légiesítésével, elfedésével, elrejtésével, hogy ez a másoknak elviselhetetlen koncentráció ne legyen zavaró.

Leonardo festményeinek és rajzainak egyik másik ismérve a téri többretegűség, úgy lehetne ma ezt szemléltetni, hogy számtalan „rétegfiltret” használt a tér transzcendenciájának érzékeltetéséhez. Ez a közös vonása a Washingtonban őrzött rajznak és az Uffizi Képtár remekművének.

Vasari óta ismert, hogy Leonardónak köze volt a festményhez. Arról már megszlanak a vélemények, hogy mennyi: a bal oldali térdeplő angyal, a tájképi háttér, esetleg Jézus alakja. „A bal oldali, érdesebb angyal arcát, mely eddig hiányzott, Leonardo da Vinci festhette.”⁷ „A Krisztus ruháit tartó bal oldali angyal a mester tanítványának, Leonardo da Vincinek az alkotása.”⁸ „Bizonyára Verrocchio, miután megkapta a megbízást, megfestette a két főalakot, Jézust és Keresztelő Szent Jánost, majd tanítványai fejezték be a képet. Nemcsak Leonardo, hanem más festők munkája is felfedezhető a festményen. Lehetséges, hogy a jobb oldali angyalt Botticelli festette (...) A kép 1475-ben, vagy nem sokkal később készült el, amikor Leonardo már független festőként dolgozott, és lehetséges, hogy felkérték a festmény befejezésére. (...) Azzal, hogy az angyal elfordítja a fejét, hogy feltekinthessen Jézusra, a kép szemlélőjének a figyelmét is középre irányítja. (...) Leonardo keze vonása fedezhető fel az angyal feje mögött látható tájképen is. (...) A röntgenvizsgálat kimutatta, hogy egyes részeken az alsó réteg temperáját olajfestékkel fedték le. Az olajjal festett részek a bal oldali angyal arca, a tájkép egyes részletei, valamint Jézus haja és teste. Ezt a csodálatosan megfestett haját és az áttetsző festékréteget, amely a Jézus-alak anatómiáját gyengéden ellágyítja, Leonardo munkájának kell tekintenünk.”⁹

„Verrocchio festői tevékenységét nem könnyű megítélni, mivel a műhelyéből kikerülő művek kisebb-nagyobb részben a tanítványok munkái. A mester korántsem ragaszkodott hozzá, hogy mindent maga csináljon, s egyáltalán nem érezte méltatlannak, hogy olyan tehetséges, erős egyéniségű fiatalokra bízta a munkát, mint Leonardo da Vinci, vagy Lorenzo di Credi. Ebből a szempontból példaértékűnek

tekinthetjük a *Krisztus megkeresztelése* című képet, amelyet az Uffiziben őriznek. A firenzei San Salvi-templomból származó, az 1470-es évek közepére datálható táblaképet a művészettörténészek egyöntetűen Verrocchio és az ifjú Leonardo közös munkájának tartják. Keresztelő Szent János befejezetlenül maradt alakján és Krisztus figuráján a mesterre jellemző stílusjegyeket fedezhetünk fel, a bal szélén látható, finoman megformált angyal és a háttérbeli, télies táj viszont minden bizonnyal a tanítvány keze munkája. Jellegetes leonardói vonás az az atmoszférikus könnyedség, amely a figurákat a tágas tájjal egybeolvasztó sfumato technikájának köszönhető, valamint a hosszú, aranszőke hajú angyal arcának lágysága. Ehhez a képhez kötődik Leonardónak egy 1473-ra datált, az Arno völgyének egy szakaszát ábrázoló tollrajza is, amely azt bizonyítja, hogy a szóban forgó festmény tájbrázolása csakugyan az ő műve.¹⁰ (10. kép – Az idézetben említett látvány után készült tollrajz Leonardo első jegyzett műve, annak téri „rétegfilterei” nagyon hasonlóak a washingtoni kompozíciós vázlatával, ami nyilván nem látvány után, hanem az alkotó képzelőerőjéből született.)

„Ezen az oltrárképen Verrocchio tanítványaként Leonardo festette a bal oldali szélső angyalt, átfestette a táj egyes részét és Krisztus testét. (...) Azt már korábban megállapították, hogy e térdeplő angyal jellemzően leonardói mozdulatmotívumokat mutat: a felsőtest a fejfelé ellentétes irányba fordul, a bal könyök mozdulata a jobb felsőkar tartásában folytatódik. (...) Hasonló megfigyeléshez vezetnek a festmény központi alakjára irányuló festéstechnikai vizsgálatok is. Krisztus testét nyilvánvalóan olajfestékkel átdolgozták egy későbbi munkafolyamat során, így a testszín is puhábban árnyalt, mint Keresztelő Szent János Verrocchio által temperatechnikával festett testén.”¹¹

Az Uffizi Képtárban látható festmény születésének kérdése tehát még ma is megosztja a kutatókat. „Ebből a korból tömegével maradtak ránk olyan szignálatlan képek, amelyek szerzősége százados vitatémája a művészettörténetnek, jónéhányuk alatt már szinte minden szóba jöhető név szerepelt. Vannak régebben vagy újabban Peruginó oeuvre-jébe besorolt művek, amelyeket egyszer-mászor Verrocchio, Botticelli, Credi, Leonardo, Ghirlandaio, Pinturicchio, Piero di Cosimo vagy Piero della Francesca alkotásaként tartottak számon. Ez a bizonytalanság némiképp érzékelteti, milyen erősen összekuszálódtak annak idején a különböző hatások, kivált a fiatalkori művekben.”¹²

A Uffizi festményén Keresztelő Szent János alakja, valamint a velünk szemben elhelyezkedő jobb oldali angyal talán egy kézre vall, arra, amely a világ múzeumaiban ma Verrocchio néven szerepel. „Mintha Peruginó és Botticelli stílusának ötvözte lenne Madonnáinak ábrándos kifejezésű arcai, kalligrafikusan ívelt ajkai.”¹³ Magabiztos rajz, tisztán megfogalmazott formák, halvány, szinte pasztell-szerű színkezelés, mint ahogy Simona Cremante rámutatott, a *Jézus megkeresztelésénél*, talán Botticelli illetékessége is felvethető.¹⁴ Verrocchio Madonna festményei szerzőségében azonban még Ghirlandaio és Peruginó nevét sem szabad elvetni.

Ezúttal azonban a *Jézus megkeresztelése* kompozíció egésze a nagy kérdés, mert a bal oldali angyal arca, drapériája, előtte a kavicsokkal teli partszakasz, a sziklás háttér (lásd *Sziklás Madonnák*), az egész tájképi háttér transzcendentális rétegzettsége, mint ahogy erre sokan rámutattak, nagy valószínűséggel Leonardóhoz köthető, habár a Torinói Királyi Könyvtárban őrzött, 1473-ra datált részletgazdag közeli angyalarcot (5. kép) néha Verrocchiónak tulajdonítja a szakirodalom.

3. kép – Perugino: *Jézus megkeresztelése* (részlet) 1475 körül;

4. kép – Verrocchio: *Jézus megkeresztelése* (részlet) 1475-78;

5. kép – Verrocchio: *Jézus megkeresztelése angyala* (Torino Királyi Könyvtár)¹⁵

Itt most a megkerülhetetlen, és legfontosabb kérdés az, hogy Leonardónak mennyi köze volt valójában a festményhez, mert ha Washingtonban őrzött rajzról bebizonyítható, hogy az ő keze munkája, akkor az eddig feltételezettekhez képest sokkal több!

A válaszadáshoz, ahogy Leonardo tükörírását, visszafele kell olvasnunk a fennmaradt művekből. Ha az Uffizi Képtár bal oldali angyalát Leonardo festette, akkor a hozzá készült *Arctanulmány* rajzot is.

Ha a Jézus mellett, jobb térdére ereszkedő angyal Leonardóhoz köthető, akkor annak első rajzi változata (washingtoni rajz) is nagy valószínűséggel szintén. Ezért a kompozíciós vázlat stiláris vonásaira érdemes még jobban ráközelíteni.

A térdeplő angyal bal lába az Uffizi képhez hasonlóan árnyékban marad, jobb karja úgyszintén erősen tónusozott, hogy elváljon a mögötte lévő angyaltól, ugyanúgy, mint a festményen. A két angyal fejmozgása a rajzon megegyezik a festményével, a jobb oldali angyal elől összekulcsolt kezével ugyanez a helyzet. A washingtoni rajzon még vannak alakok Jézustól balra, amik a festményen már nem szerepelnek. A kép ikonográfiájából következőleg, ezek keresztelésre várnak. A két térdelő angyalal együtt ezek együtt túl balra vitték volna a kompozíció súlypontját, így a festményen már nem kaptak helyet. A washingtoni rajzon Jánostól jobbra is látható még egy térdeplő angyal, ez a leonardói háromszög kompozíciók szempontjából indokolt is lenne, de a festményen ez is elmaradt. Azon János bal oldali lépő lába veszi át ezt a funkciót, ami átlósan János felfele tartott jobb kezén át alkotja a háromszög kom-

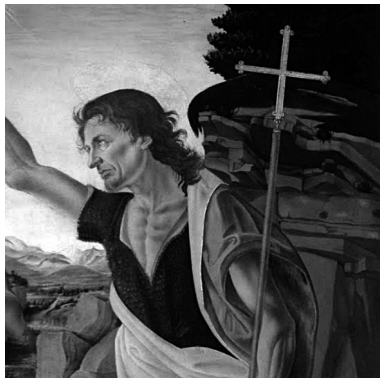
pozíció jobb szárát. Így másik oldalon elég volt a két térdeplő angyal alakja a kiegyensúlyozáshoz. A festményen János keresztlének tükörképeként egy pálmafát látunk, ami a rajzon még két keresztelésre várakozó figura, tehát itt is utólagos korrekcióval találkozunk, ami a végső eredmény előnyére szolgált. A washingtoni rajz leonardói attribútuma mindkét térdeplő angyal derékkendője, ami az Uffizi *Angyali üdvözlésétől* végigkíséri Leonardo Madonnáit (*Szegfűs Madonna*, *Benois Madonna*, *Sziklás Madonna*).¹⁶

6. kép – Perugino: Jézus megkeresztelése (részlet) 1475 körül;

7. kép – Verrocchio: Jézus megkeresztelése (részlet) 1475-78¹⁷

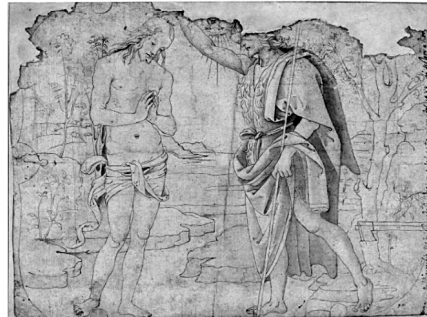
A rajz és a festmény azonban nem egy szokványos leonardói háromszög kompozíció (ez ugyanis csak ebben az időben alakul ki nála), ugyanis a kétoldali sziklamotívum a háttérben egy tükörháromszöget alkot Jézus, támaszkodó lábfejjével, tehát így, egy Dávid csillag-szerkezetet alkotnak, utalva János Ó- és Újszövetséget összekapcsoló küldetésére. Végezetül Jézus meztelenségéről kell még írni, ami a washingtoni rajzon feltűnő. Leonardo vékony, szinte gótikus testalkatú férfi figuráival telis-tele vannak fennmaradt jegyzetfüzetei, és az azokból idővel kikerült különálló lapjai. Leonardo ezeket a figurákat, ha kellett utólag „ruházta fel”, ezt a munkamódszert Raffaello is átvette tőle.

8. kép – Perugino: Jézus megkeresztelése (részlet) 1475 körül;

9. kép – Verrocchio: Jézus megkeresztelése (részlet) 1475-78¹⁸

„1472-ben Leonardót felvették a festőcéh, a *Compania di San Luca* jegyzékébe. Ez azt jelentette, hogy önálló megrendeléseket kaphatott.”¹⁹ Leonardo tehát mesterré válásával felnőtt egy ilyen feladathoz, és ezt Verrocchio is konstatálhatta, így nyugodt szívvel ruházhatta át Leonardóra a *Jézus megkeresztelése* oltárkép elkészítésének feladatát, miután legkedvesebb tanítványa, immár mesterként továbbra is a műhelyében maradt. Ez már csak azért is elképzelhető, mivel Verrocchio ebben az időben tele volt szobrászati megrendelésekkel (*Piero és Giovanni de Medici síremléke* 1469-72, *Dávid* 1473-75, *Leonardo Brumi síremléke* 1470-75, *Niccolo Forteguerra bíboros síremléke* 1473-77, *Szűzanya a gyermek Jézussal* 1475-80, *Hölgy virágsokorral* 1478, *Krisztus és hitetlen Tamás* 1476-83), és azokra kellett összpontosítania. Mindez nem kérdőjelezi meg Vasari történetét: „E művében tanítványa, az akkor még nagyon fiatal Leonardo da Vinci is segédkezett, az ő kezétől származik az egyik angyal, a kép legsikerültebb része.”²⁰ Amennyiben a festmény 1473-75 között keletkezett, akkor a washingtoni rajz is 1473-ban készült (mint az Arno völgyi helyszíni vázlat), ami azt jelenti, hogy Leonardo ekkor még valóban „nagyon fiatal” volt, mindössze 21 éves.

10. kép – Leonardo da Vinci: Tájkép (Firenze Uffizi Képtár) 1473;
11. kép – Perugino: Jézus megkeresztelése (Cambridge Fitzwilliam Múzeum)²¹

Összegezve az eddigi érveket: a washingtoni lap nagy valószínűséggel inkább Leonardótól származik, amin először vetődik fel a firenzei oltárkép kompozíciója. Ha ez beigazolódik, akkor az Uffizi Képtár világhírű festményének kompozíciója is Leonardo érdeme. Verrocchio műhelyében készült, többen dolgoztak rajta²², mint ahogy a szakirodalom eddig is feltételezte, de Leonardónak van a legtöbb köze hozzá, így az besorolható az első firenzei korszakának főművei közé.

JEGYZETEK

- 1 Enrica Crispini: Leonardo – Mérték Kiadó 2010 Bp. (ford. Elsässer Klaudia) 51
- 2 Ui.: 50
- 3 A képek forrása: <https://www.artsy.net/artwork/pietro-perugino-the-baptism-of-christ>
<https://artsandculture.google.com/asset/baptism-of-christ-verrocchio-leonardo-da-vinci-verrocchio-leonardo-da-vinci/HgE0TNZqMx1hXw> 2021.07.26
- 4 Mt.3,12
- 5 Leonardo rajzai lüktetnek, mint a testben az élő vérkeringés.
- 6 Leonyid Batkin: Az itáliai reneszánsz – Gondolat Kiadó 1986 Bp. (ford. Soproni András) 472
- 7 Ybl Ervin: Verrocchio – Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata 1963 Bp. 28
- 8 Prokopp Mária: Verrocchio, Boltraffio, Correggio – Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata 1963 Bp. 9
- 9 Simona Cremante: Leonardo da Vinci összes művei – Korona Kiadó 2008 Bp. (ford. Koncz Éva) 68-72
- 10 Cristina Bucci: Korai reneszánsz – Corvina Kiadó 2009 Bp. (ford. Todero Anna) 396
- 11 Frank Zöllner: Leonardo da Vinci – Taschen/Vince Kiadó Bp. (ford. Kézdy Beatix) 10–11
- 12 Nyárády Gábor: Perugino – Corvina Kiadó 1965 Bp. 10
- 13 Ybl 28 – Stendhal száraznak, aprólékosnak és kissé hidegnek nevezte Verrocchio festészeti stílusát. Stendhal: Az itáliai festészet története – Európa Könyvkiadó 1982 Bp. (ford. Németh Miklós) 179
- 14 „A fiatal Leonardo kézjegye mellett az elemzők Botticelli munkájának nyomait azonosították a képen.” – Francesca Debolini: Leonardo – Alexandra Kiadó (ford. Kiss Sándor) 14
- 15 A képek forrása: <https://www.artsy.net/artwork/pietro-perugino-the-baptism-of-christ>
<https://artsandculture.google.com/asset/baptism-of-christ-verrocchio-leonardo-da-vinci-verrocchio-leonardo-da-vinci/HgE0TNZqMx1hXw>
https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=10151801614692374&cid=52827872373 2021.07.26
- 16 Tóth Csaba: A mi Sziklás Madonnánk – Isten és a világ (Tóth Csaba szakrális művei) – Szülőföld Könyvkiadó 2020 Szombathely 91
- 17 A képek forrása: <https://www.artsy.net/artwork/pietro-perugino-the-baptism-of-christ>
<https://artsandculture.google.com/asset/baptism-of-christ-verrocchio-leonardo-da-vinci-verrocchio-leonardo-da-vinci/HgE0TNZqMx1hXw> 2021.07.26
- 18 A képek forrása: <https://www.artsy.net/artwork/pietro-perugino-the-baptism-of-christ>
<https://artsandculture.google.com/asset/baptism-of-christ-verrocchio-leonardo-da-vinci-verrocchio-leonardo-da-vinci/HgE0TNZqMx1hXw> 2021.07.26
- 19 Cremante 26
- 20 Giorgio Vasari: A reneszánsz nagy művészei – ABC Könyvkiadó Részvénytársaság 1943 Bp. 197
- 21 A képek forrása: <https://ng.24.hu/kultura/2019/04/24/ujabb-bizonyitek-leonardo-da-vinci-ketkezessegere/>
<https://www.meisterdrucke.uk/fine-art-prints/Pietro-Perugino/834090/Baptism-of-Christ.html> 2021.07.26
- 22 „Verrocchióinak egyébként több festményét tanítványai készítették” – Ybl 29